

УДК 316.645.2

Т.О. СТЕЦЕНКО

ПРОБЛЕМИ ВИМІРЮВАННЯ ДОВІРИ В СОЦІОЛОГІЇ

У статті розкрито проблеми вимірювання довіри в соціології. Розглянуто основні індикатори довіри та шкали вимірювання, які застосовуються у зарубіжних і вітчизняних моніторингових дослідженнях. Викладено практичні рекомендації автора щодо шляхів удосконалення індикаторів та шкал для більш змістовного й предметного вимірювання довіри.

Ключові слова: довіра, рівень довіри, шкали вимірювання, індикатори.

Постановка проблеми. Довіра суб'єкта, що значною мірою відображає його ставлення до інших індивідів, інститутів, тих чи інших об'єктів, все активніше входить у поле дослідницького інтересу емпіричної соціології. У зв'язку з цим міжнародні соціологічні моніторинги, серед яких найбільш масштабним є “World Values Survey” та вітчизняний моніторинг “Українське суспільство”, використовують ряд запитань, за допомогою яких вимірюється довіра респондентів до тих чи інших суб'єктів/інститутів. Традиційно пряме вимірювання довіри здійснюється шляхом виявлення рівня довіри респондентів до певних суб'єктів/об'єктів. У ході тривалих практик застосування такого підходу, з одного боку, є можливість простежити динаміку рівня довіри та пов'язати її з певними соціально-політичними контекстами, а з іншого – визначити основні помилки, недоліки та проблеми її вимірювання. Досвід емпіричних досліджень довіри в українській соціології, представлений в основному моніторингом “Українське суспільство”, дає змогу стверджувати, що головними методичними проблемами виступають: 1) суперечності у розумінні респондентами довіри; 2) вплив формулювання альтернатив у шкалах на точність вимірювання; 3) вузький набір індикаторів довіри. Наявність вищезазначених проблем ускладнює отримання об'єктивних, точних та валідних даних. У зв'язку з цим перспектива емпіричних досліджень довіри великою мірою залежить від рефлексії існуючих індикаторів та шкал і формулювання практичних рекомендацій щодо їх удосконалення. Вирішення таких проблем в емпіричному вимірюванні довіри дасть можливість зрушити з місця й розробити певні теоретичні проблеми в дослідженні феномену довіри в соціології та інших суспільствознавчих науках.

Мета статті – здійснити рефлексію основних використовуваних індикаторів довіри та шкал вимірювання, на основі чого запропонувати способи їхнього вдосконалення.

Основний зміст роботи. Питання щодо вимірювання довіри є одночасно методологічною та методичною проблемою, оскільки традиційні індикатори не вичерпують проблему її змістового визначення. Проблему вимірювання довіри до соціальних інститутів загалом та у сфері політики зокрема

неодноразово порушував український соціолог О. Вишняк у своїх публікаціях стосовно особливостей вимірювання довіри. Він визначив коло теоретико-методологічних проблем, основні з яких охоплюються такими запитаннями:

1. Що таке довіра в соціологічному розумінні та довіра до державних і політичних інститутів зокрема?

2. Що розуміють і чи розуміють взагалі під довірою до політичних інститутів та діячів респонденти в масових соціологічних опитуваннях?

3. Чи одні й ті самі значення вкладають респонденти, відповідаючи на запитання про довіру до політичних інститутів? [1, с. 24–25].

Вищезазначені запитання щодо проблематики вимірювання довіри до державних/політичних інститутів та діячів, сформульовані О. Вишняком, є актуальними і для виявлення довіри до інших соціальних суб'єктів.

Відповідь на запитання, що таке довіра, у соціологічному розумінні свого часу надавали такі науковці, як: А. Алексєєва, Г. Андрущенко, Д. Гамбетта, Г. Гарфінкель, Е.Гідденс, Є.Головаха, П. Грос, Ш. Ейзенштадт, М. Ендрес, Т. Заславська, А. Зелінгман, Е. Капусткіна, П. Козирєва, Дж.Коулмен, Р. Крамер, М. Лагершпец, Н. Луман, Т. Мишляєва, Р. Патнем, Л. Рорінджер, Е. Усланер, Ф. Фукуяма, Р. Хардін, Х. Шрадер, П. Штомпка, В. Ядов.

Поняття “довіра” має потужний евристичний потенціал у соціологічному тезаурусі, який на сьогодні розкрито досить фрагментарно, оскільки, з одного боку, немає загальноприйнятого визначення цього поняття, з іншого – відсутні емпіричні дослідження, які б цілеспрямовано та безпосередньо вивчали це явище. На думку фундатора соціологічної теорії довіри П. Штомпки, цей феномен варто розуміти як “виражене у дії, здійсненій відносно партнера, очікування, що його реакції будуть для нас вигідними, іншими словами, здійснена в умовах невпевненості ставка на партнера у розрахунку на його благоприємні для нас відповідні дії” [2, с. 342]. На думку автора, довіра – це позитивна морально-етична, прагматична або емоційна оцінка соціальним суб'єктом деякого об'єкта з позицій його надійності й відповідності очікуванням суб'єкта, яка виступає орієнтацією на дію, імпульсом до взаємодії та характеризує готовність суб'єкта до кооперації. Наведене визначення довіри вказує на її функціональний аспект у практиках взаємодії соціальних суб'єктів, що необхідно враховувати і в емпіричному вимірюванні. Певні суперечності у визначенні змісту довіри залежать як від кута зору дослідника, під яким він її розглядає, так і певного аспекту довіри, на якому він зосереджує увагу. Емпіричне дослідження потребує точного визначення змісту довіри, оскільки однією з основоположних проблем на шляху її вимірювання є багатоманіття сенсів, які респонденти вкладають у це поняття. Тому перед тим, як визначити, кому і якою мірою довіряють респонденти, необхідно визначити, що є предметами їхньої довіри у міжіндивідуальній взаємодії. У процесі спілкування та взаємодії індивідів відбувається обмін моральними й матеріальними цінностями, які власне і виступають предметами довіри (емпіричними референтами). До нематеріальних цінностей належить різнопланова інформація, що включає деякі загальні відомості, особисті дані та професійні питання, до матеріальних – речі та гроші, які необхідно врахувати при постановці питання

щодо предметного змісту довіри. У зв'язку з цим пропонується таке формулювання запитання в опитувальнику: “Скажіть, будь ласка, що саме ви довіряєте іншим людям?” Відповідно, шкала повинна містити альтернативи, які відобразатимуть предмети довіри до кожного із суб'єктів окремо (наприклад, сім'ї та родичам, друзям та близьким, приятелям, сусідам, співробітникам, друзям друзів, заочним знайомим, далеким родичам):

- 1) відомості загального характеру, розголошення яких не може зашкодити мені або моїй репутації;
- 2) особисті відомості, розголошення яких може зашкодити мені або моїй репутації;
- 3) інформацію, що стосується моєї професії, розголошення якої може зашкодити мені або моїй репутації;
- 4) користуватися моїми особистими речами, які я не вважаю цінними/дорогими;
- 5) користуватися моїми особистими речами, які я вважаю цінними/дорогими;
- 6) позичати невеликі суми грошей;
- 7) позичати великі суми грошей.

Запропоноване запитання та відповідна шкала надає можливість зафіксувати предмети довіри у міжіндивідуальній взаємодії. Незважаючи на те, що предмети довіри щодо соціальних інститутів є іншими, порівняно з індивідуальними суб'єктами, і їх формулювання є завданням значно складнішим, логіка їх визначення є загальною щодо будь-яких суб'єктів/об'єктів довіри.

Наступна проблема полягає у тому, що міра виявлення довіри також складно піддається визначенню. В українських дослідженнях переважно використовуються два різновиди вербалізованих шкал з альтернативами, які відображають рівень довіри респондента (табл. 1).

Таблиця 1

Шкали вимірювання рівня довіри

Інститут соціології НАНУ (моніторинг 1994–2012 рр.)	IFES та соціологічна служба “Соціс” (1997–2003 рр.), Фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (2005–2010 рр.)
1. Зовсім не довіряю	1. Повністю довіряю
2. Переважно не довіряю	2. Скоріше довіряю
3. Важко сказати, довіряю чи ні	3. Скоріше не довіряю
4. Переважно довіряю	4. Зовсім не довіряю
5. Цілком довіряю	5. Важко сказати

О. Вишняк прокоментував відмінності між цими двома типами шкал таким чином: “Ці шкали відрізняються за трьома ознаками. По-перше, у дослідженні Інституту соціології НАНУ порядок альтернатив йде від повністю негативних до повністю позитивних, а в інших моніторингах – навпаки. По-друге, невизначена альтернатива в опитуваннях ІС НАНУ “важко сказати” має додаток “довіряю чи ні”, а в інших моніторингах такого додатку немає. По-третє, невизначена альтернатива в моніторингу ІС

НАНУ знаходиться посередині шкали (на третій позиції), а в інших моніторингах – на останній п'ятій” [1, с. 27–28] .

На думку О. Вишняка, найважливіша відмінність у сприйнятті респондентами лежить в альтернативах “важко сказати, довіряю чи ні” та “важко сказати”. Також послідовність цих альтернатив у загальному перебіку може потенційно підштовхувати респондента до вибору варіанта “важко сказати, довіряю чи ні”, оскільки він розташований посередині. На підтвердження своїх припущень О. Вишняк наводить дані з моніторингів Інституту соціології НАНУ, IFES та соціологічної служби “Соціс”, “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонду “Демократичні ініціативи” (табл. 2).

Таблиця 2

**Частка невизначених щодо довіри до державних інститутів
за рівних шкал вимірювання, %**

Частка невизначених щодо довіри	Роки								
	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2008
1. Президентів України									
1.1. Інститут соціології НАНУ	38,1	32,1	33,9	31,7	27,4	28,1	30,9	29,4	26,8
1.2. IFES та соціологічна служба "Соціс"	–	22	11	7	10	12	–	–	–
1.3. “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонд “Демократичні ініціативи”	–	–	–	–	–	–	6,4	14,6	9,3
2. Верховній Раді України									
2.1. Інститут соціології НАНУ	28,3	29,7	30,3	29,1	27,4	31,3	42,5	35,3	28,7
2.2. IFES та соціологічна служба "Соціс"	5	8	11	10	13	10	–	–	–
2.3. “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонд “Демократичні ініціативи”	–	–	–	–	–	–	8,5	16,6	10,6
3. Урядові (Кабінетові Міністрів України)									
3.1. Інститут соціології НАНУ	31,8	27,9	36,2	31,8	31,4	33,7	37,8	30,4	27,7
3.2. IFES та соціологічна служба "Соціс"	5	11	13	13	14	12	–	–	–
3.3. “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і Фонд “Демократичні ініціативи”	–	–	–	–	–	–	10,2	15,7	12,2

Відповідно до цих даних, частка невизначених щодо довіри до державних інститутів у моніторингу НАНУ в декілька разів більша, ніж у даних інших моніторингів. Можливо, у розумінні респондентів альтернатива

“важко сказати, довіряю чи ні” є середньою ланкою між довірою та недовірою, хоча насправді така позиція призначена фіксувати те, що респондентіві важко визначитися. Тому О. Вишняк пропонує альтернативу: “важко сказати, довіряю чи ні” не зачитувати респондентіві, а відзначати її тоді, коли респондент заявляє про це сам. Гадаємо, що запропонований О. Вишняком підхід дасть змогу суттєво зменшити відсоток “тих, хто не визначився”, а поки що дані соціологічних досліджень повсякчас вказують на те, що серед респондентів, які оцінюють рівень довіри до того чи іншого соціального об’єкта, великий відсоток тих, кому важко визначитися з тим, довіряє він чи ні. Особливо відсоток тих, хто не визначився з відповіддю, зростає при вимірюванні рівня довіри до соціальних інститутів суспільства (табл. 3).

Таблиця 3

Відсоток тих, кому важко визначитися з тим, довіряє він чи ні

Об’єкти	Роки											
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	
Сім’ї та родичам	6,9	5,1	5,9	4,3	5,3	4,6	4,2	4,2	2,5	3,2	3,1	
Співвітчизникам	46,5	48,1	44,8	48,6	–	42,3	38,7	41,9	37,4	40,6	41,2	
Сусідам	35,9	35,2	34,9	38,9	–	–	27,9	26,9	25,1	27,1	28,8	
Колегам	40,3	42,4	39,8	42,7	33,7	36,3	32,1	34,9	31,5	36,5	36,2	
Церкві та духовенству	32,8	33,3	32,7	30,9	33	32,7	28,8	30,6	26,3	26,7	26,1	
Астрологам	34,3	33,7	32,3	32,6	32	32,3	30,6	32,3	28,4	28,4	29,7	
ЗМІ (телебачення, радіо, газети)	39,7	39,2	40,7	39,4	39,2	37	33,6	35,8	30,3	35,9	35,4	
Податковій інспекції	–	–	–	–	–	35,6	40,9	39	41,6	41,2	32,5	
Міліції	26,3	26,7	26,2	30,2	28,6	27,7	32,9	32,4	30,6	27,7	24,6	
Прокуратурі	–	–	–	–	33,3	32,7	36,6	37,4	35,3	32,5	27,1	
Судам	–	–	–	–	33	32,8	35,2	36,3	33,2	31,6	24,8	
Президентіві	27,1	30,7	28,7	29,6	27,4	26,7	30,9	29,4	26,8	36,3	22,5	
Верховній Раді	35,2	29,3	26,8	30,3	27,4	27,7	42,5	35,3	28,7	35,3	21,4	
Уряду	33,8	32,8	29,9	36,2	31,4	30,9	37,8	36,4	27,7	36,7	22,4	
Місцевим органам влади	–	–	–	–	30,6	32,1	38,3	34,2	28,2	33,7	28,2	
Армії	33,9	35,7	36,5	39,1	36,1	39	39,8	41,5	38,1	36,8	39,7	
Профспілкам	–	–	–	–	40	40,8	43,7	43,9	39,9	40,5	37,7	
Політичним партіям	–	33,3	34	32,7	30,6	31,2	42,2	36,6	29,4	31,8	24,2	
Комуністичній партії	26,1	26,3	26,1	23,6	–	–	30,7	27,8	26	27,5	21,8	
Керівникам державних підприємств	39,8	36,9	37,6	40,2	–	–	44	44,6	41,5	43,6	40,2	
Приватним підприємцям	36,6	39,4	36,3	36,7	–	–	42,6	41,9	39,8	42,7	39,6	
Банкам	–	–	–	–	28,4	28,5	32,3	33,3	31,7	22,6	25,2	
Страховим компаніям	–	–	–	–	24,6	26,1	27,1	29,7	31,9	24,1	26,5	
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об’єднанням	–	–	–	–	–	–	34,9	37,8	37,8	40,6	36,9	42,4

Можливо, серед респондентів є певний відсоток тих, хто не розуміє як можна довіряти чи недовіряти чомусь, що не є реальною людиною; або тих, хто дотримується позиції: “Як я можу довіряти чомусь, з чим я мало-знайомий?”. Однак дослідники не в змозі врахувати відчуття, ментальні установки та особливості сприйняття всіх респондентів, оскільки будь-який соціологічний інструментарій має бути стандартизованим, максимально зрозумілим для всіх респондентів, незалежно від віку, освіти, роду зайнятості.

Так, у “Європейському соціальному дослідженні” використовується невербалізована метрична шкала від 0 до 10, де 0 – зовсім не довіряю, а 10 – повністю довіряю. Застосування такої шкали усуває проблему перекосу даних через респондентів, які не визначилися з відповіддю. З одного боку, респондент сам визначає міру довіри, з іншого – його позиція не вербалізована, тому не зрозуміло як він співвідносить відмітки шкали з мірою довіри, яку він виражає до того чи іншого об’єкта. Тому і такий тип шкали не вирішує проблему розуміння респондентом питання.

Один зі способів вирішення проблеми визначення рівня довіри до певного об’єкта видається можливим через фіксацію того, як кожна з цих позицій впливає на прийняття індивідом рішень та його подальші дії. Подібної думки дотримується О. Вишняк: “А якщо однозначного розуміння сенсу довіри немає, то й запитання “Якою мірою Ви довіряєте?” не є методично коректним у соціологічних дослідженнях. Більш коректними є запитання вивчення ставлення громадян до сутнісних характеристик довіри громадян до державних інститутів, а не до багатозначного питання “довіра” [1, с. 26]. Таке зауваження є слушним, але не достатнім для того, щоб виключати з досліджень пряме вимірювання рівня довіри принаймні тому, що дані щодо рішень та дій респондентів можна зіставити з рівнем їхньої довіри, і тим самим перевірити зв’язок між суб’єктивними оцінками рівня довіри й подальшими діями суб’єкта. Натомість удосконалення потребує постановка запитання стосовно рівня довіри, точніше самі альтернативи, які пропонується обрати респондентові. Побудувати універсальні формулювання цих альтернатив, які б були однаково зрозумілими для всіх респондентів, є надзвичайно важким завданням, оскільки саме поняття довіри респонденти розуміють по-різному. Тому міру виявлення довіри також необхідно визначати предметно, щоб нівелювати проблему абстрактності та невизначеності у виявленні міри довіри суб’єкта до тих чи інших об’єктів. У зв’язку з чим пропонується замінити традиційну рядкову шкалу, яка включає альтернативи “повністю не довіряю”, “переважно не довіряю”, “важко сказати довіряю, чи ні”, “переважно довіряю”, “повністю довіряю” на змістовнішу номінальну шкалу з альтернативами, що дають змогу фіксувати рівень довіри предметно:

1. Спілкуюсь на загальні теми, намагаюсь не порушувати особистих і професійних питань.

2. Спілкуюсь на загальні теми й обговорюю деякі професійні питання”.

3. Спілкуюсь на загальні теми й обговорюю всі професійні питання.
4. Обговорюю всі професійні й особисті питання.
5. Обговорюю всі професійні й особисті питання. Позичаю невеликі суми грошей. Надаю у користування особисті речі, які я не вважаю цінними/дорогими.
6. Обговорюю всі професійні й особисті питання. Позичаю великі суми грошей. Надаю у користування особисті речі, які я вважаю цінними/дорогими.

Запропонована шкала дає змогу визначати рівень довіри більш предметно, з урахуванням моральних і матеріальних цінностей, які соціальний суб'єкт довіряє іншим, підтримуючи з ними довірчі стосунки. Довіра суб'єкта до інших супроводжується явними або латентними ризиками. Чим вищий рівень довіри, тим вищими є потенційні ризики, що також відображено у запропонованій шкалі.

Ще один спосіб визначення рівня довіри у більш конкретних величинах полягає у пропозиції оцінити рівень довіри у відсотках, сформульованої таким чином: “Якщо Ваша абсолютна довіра становить 100%, наскільки відсотків Ви довіряєте іншим людям (наприклад: сім'ї та родичам, друзям і близьким, приятелям, сусідам, співробітникам, друзям друзів, заочним знайомим, далеким родичам)?”. На відміну від вибору однієї із заданих відміток на метричній шкалі, такий підхід дає змогу респондентові надати свою суб'єктивну оцінку, що виражатиметься у певному відсотку. Незважаючи на універсальність та простоту формулювань, альтернативи “зовсім не довіряю”, “переважно не довіряю”, “важко сказати, довіряю чи ні”, “переважно довіряю”, “повністю довіряю” є дуже абстрактними. Навіть оцінки респондентами рівня довіри у конкретніших величинах, як-то відсотки, дають змогу в цьому випадку отримати більш значущі дані.

Висновки. Отже, основні використовувані індикатори довіри та шкали, що вимірюють її рівень, потребують переосмислення й удосконалення, оскільки отримані за їх допомогою дані є досить абстрактними, невизначеними та незмістовними. Усвідомлення цієї проблеми вимагає пошуку нових способів формулювання запитань та альтернатив шкал, які б вимірювали довіру більш предметно. Запропоновані автором формулювання запитань та шкал з альтернативами, які розроблені з урахуванням недоліків попередніх емпіричних спроб і теоретичних здобутків, відкривають нові перспективи як в емпіричному, так і в теоретичному дослідженні феномену довіри в соціології.

Список використаної літератури

1. Вишняк О. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники, та тенденції змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992–2010: соціологічний моніторинг / [за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010 – С. 24–39.
2. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка ; пер. с польск. С.М. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2012.

Стеценко Т.А. Проблемы измерения доверия в социологии

В статье раскрыты проблемы измерения доверия в социологии. Рассмотрены основные индикаторы доверия и шкалы измерения, которые используются в зарубежных и отечественных мониторинговых исследованиях. Изложено практические рекомендации автора касательно путей усовершенствования широко используемых индикаторов и шкал для более содержательного и предметного измерения доверия.

Ключевые слова: доверие, уровень доверия, шкалы измерения, индикаторы.

Stetsenko T. Problems of measuring trust in sociology

The article deals with problems of measuring trust in sociology. Main indicators of trust and measurement scales that are used in foreign and national monitoring researches were analyzed. Author presents the practical recommendations for improving these indicators and scales to measure trust in more meaningful and substantively way.

Key words: trust, level of trust, measurement scales, indicators.